

ЗУФЕР МУСИЋ И ЊЕГОВ ЛИСТ „НАШ ДОМ“

Међу публикацијама које су између два рата имале одбрамбену и антифашистичку оријентацију свакако спада и *Наш дом*,¹ лист који је уређивао Зуфер Мусић, апсолвент права из Плава. Први број изашао је 29. априла 1938. а последњи 19. марта 1941. године. Лист је излазио петнаестодневно. Укупно је објављено 56 бројева. Штампан је у Скопљу, а растуран је широм земље, првенствено у Црној Гори, Санџаку, Македонији, Косову и дјелимично у Босни. Био је првенствено намијењен Муслиманима српскохрватског језичког подручја, а у његовој преамбули стајало је да је то „независни лист за културно и економско подизање Муслимана“ Био је то једини лист такве намјене на југу земље. По свом садржају и начину испољавања, по великом броју проблема које је обрађивао, био је близак ставовима Комунистичке партије Југославије, а нарочито у питањима:

- одбране земље и борбе противу петоколонаша;
- развијања братства и јединства;
- борбе за демократска права грађана (слободе штампе, збора и договора);
- борбе противу ненародних режима, нарочито у вријеме владавине Стојадиновића;
- борбе противу франковаца и љотићеваца;
- односа религије и државе, уз посебно супротстављање панисламистичким тенденцијама;
- борбе против злоупотребе исламске вјерске заједнице за рачун петоколонашких, беговских и сепаратистичких елемената;
- рјешавања аграрних проблема;
- истицања потребе класне борбе и рјешавања социјалних проблема друштва.

¹ *Наш дом*, независни лист за културно и економско подизање муслимана, власник и одговорни уредник Зуфер С. Мусић, Ул. Карборјева 42, Штампарија „Братство“, Скопље, Краљевића Марка 28.

У листу је повремено било текстова о кинеској револуцији² и развоју Совјетског Савеза,³ а главни и одговорни уредник Мусић посебно је писао о револуцији у Шпанији.⁴ *Наш дом* је истовремено коришћен од неких познатих комуниста који су онда живјели и радили у Скопљу за објављивање пјесама социјалног садржаја.⁵

Садржај овога листа заслужује пажњу. При томе ваља указати да је средина у којој је дјеловао и којој је био намијењен великим дијелом била политички обесправљена, а културно изразито запостављена и неразвијена, препуштена претежно конзервативним првацима који су се великим дијелом формирали из развлашћене беговске властеле, чаршијских елемената или бајракара који су имали наследну функцију.⁶ Највећи број њих користиле су ондашње власти да сачувају своје позиције међу обесправљеним масама, а један број беговских елемената албанске националности дјеловао је и као „лета колона“, тежећи да се „национално организује“ и да националну обесправљеност Албанаца на Косову, у Македонији и Црној Гори искористи за своје личне интересе и интересе фашистичког агресора који је окупирао Албанију. Они су крајем четврте декаде успјели да заузму врховне позиције у организацијама исламске вјерске заједнице за подручје југа, чије је сједиште било у Скопљу, и да преко ових организација дјелују са националистичких позиција.⁷

Преко *Нашег дома* иступао је дио малобројне муслиманске интелигенције различитих идејних профила, у којој је било и комуниста, затим један број јавних радника српске националности са подручја Санџака, који је наступао са позиције „Брат је мио које вјере био“, а од ондашњих грађанских политичара најчешће се јављао Хасан Ребац.⁸ Лист је иначе био пропагатор српске националне оријентације међу Муслиманима на југу земље. Удружење исламских свештеника (илмије) за подручје југа, чије је сједиште било у Скопљу, издало је посебан проглас којим је тражило да се *Наш дом* бојкотује.⁹ У листу је профе-

² Јунуз Мебедовић, *Из радио-дневника*, Наш дом, бр. 14, 18. 03. 1939, стр. 3.

³ *Наш дом*, бр. 41, 43, 56.

⁴ Зуфер Мусић, *Муслимани и данашњица*.

⁵ Бећо Башић, члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Македонију, Јунуз Мебедовић и др.

⁶ У цијелој Вардарској бановини 1939. год. није било ни 50 муслиманских ђака у средњим школама, не рачунајући оне у Великој медреси (податак Хасана Реџа, *Наш дом*, бр. 14).

⁷ Зуфер Мусић, *Метак који је промашио циљ*, Наш дом, бр. 24, 4. 01. 1939, стр. 1 и 2.

⁸ Хасан Ребац је био начелник у Министарству вјера, једно вријеме предсједник Вакуфско-меарифског сабора у Скопљу, народни посланик 1938—1945 (због позитивног држања у току НОБ-а задржао је мандат народног посланика према Споразуму Тито-Шубашић).

⁹ Исто као и напомена под бр. 7.

сионално радио само главни и одговорни уредник Мусић, који је истовремено био и власник листа. Он је једно вријеме био и библиотекар Централне вакуфске библиотеке у Скопљу, па је дијелом личног дохотка који је зарађивао на тој функцији финансирао и дио прошкова листа, који је иначе одржавао од претплате и добровољних прилога, а дјелимично и путем добровољног рада Мусића, нарочито од када је изгубио службу у Вакуфској библиотеци — зато што је одбио да садржај листа подреди интересима Ферхат-бег Драге¹⁰ и Џевад-бег Беголиа (Махмутбеговића).¹¹

Мусић је обављао највећи дио послова око листа. Поред уводних чланака писао је о свим значајнијим питањима и водио полемику са противницима листа. Иако је лист био номинално намијењен за „културно и економско подизање Муслимана“, Мусић га је првенствено усмјерио на политичко-социјалне теме. Зато сматрамо да прије анализе садржаја листа треба нешто рећи о Зуферу Мусићу као главном и одговорном уреднику листа и његовом стварном носиоцу.

Зуфер Мусић је родом из Плава. Записано је, према сјећањима, да је рођен 1911, мада је лично сматрао да има неку годину више. Рано је остао без родитеља. Отац му је 1912. године био главни муфтија у Плаву и сарађивао је с ондашњом црногорском влашћу.¹² Четири мјесеца касније, када је настао познати процес покрштавања становништва ових крајева¹³, његов је отац стријељан на Радини код Плава, као прва жртва међу 12 најугледнијих Плављана.¹⁴ Одмах затим Зуферу је умрла и мајка. Узели су га и подигли стричеви. Када су након аустроугарске окупације у овим крајевима формиране албанске школе, с учитељима доведеним из Задра,¹⁵ и Зуфера су уписали. Пошто плавска дјеца нијесу знала албански, јер им је матерњи језик српскохрватски, власти су формирале припремне разреде. И Зуфер и највећи број плавске дјеце тешко су учили албански језик. Окупација је завршена, а они су и даље били у припремном разреду.

У фебруару 1919. године доживио је Зуферов родни крај тешку трагедију. Они који су остали живи масовно су емигри-

¹⁰ Ферхат-бег Драга, велепоседник из Косовске Митровице, предсједник Вакуфско-меарифског сабора у Скопљу до 1940. године, један од носилаца сепаратистичких тенденција; био је у служби италијанског фашизма; погинуо као народни непријатељ.

¹¹ Зуфер Мусић, *Метак који је промашио циљ*, Наш дом, бр. 24, 1. 01. 1939, стр. 1 и 2.

¹² Бранко Бабић, Политика црногорске владе у новим крајевима дијељеним у балканском рату од краја 1912. до средине 1914, Дисертација, Филозофски факултет у Сарајеву, стр. 320.

¹³ Исто.

¹⁴ Копија писма Зуфера Мусића секретару Централног комитета КПЈ другу Јосипу Брозџу Титу, Загреб, 16. 04. 1950. године.

¹⁵ Др Јашар Репепагић, *Условљеност и развитак шиптарских школа за вријеме I свјетског рата*, Perparimi, 1/1967, стр. 304 и 305.

рали или су комитовали око Плава. Риједак је био случај да је тада неко муслиманско дијете ишло у школу. Али међу тим ријетким био је Зуфер. Психички је био оптерећен стријељањем оца, јер га је стриц припремао за освету (набавио му је пиштољ и стално га изводио у оближњу шуму да га учи да добро гађа). А учитељ му је био један од оних који су проповиједали да је „Брат мио које вјере био“. И Зуферу се баш ово учитељево свидјело. У убиствима и у крви још као дјечак видио је несрећу свога краја. Учитељ му је причао да је и он Србин, иако исламске вјере. И то му се свидјело, јер је сматрао да тиме што је Зуфер није мање вриједан од других, и да припадност одређеној религији не би смјела утицати на положај људи и на њихова грађанска права.

Послије завршетка основне школе (у Плаву), пошао је од града до града да заврши гимназију. У немаштини, тражио је гдје ће лакше проћи. Био је првенац из учмале плавске средине, и ходао је по трновитој, непровјереној стази. Учио је у Новом Пазару и Сарајеву, а матуру је завршио у Тетову.¹⁶ И већ као бак ондашњег V разреда гимназије у Сарајеву (садашњи први) јавио се у листу „Гајрет“¹⁷.

На правни факултет у Београду Мусић се уписао 1933. године, и одмах је приступио напредном студентском покрету. Одмах уочен својом активношћу, приступио је Савезу земљорадничке омладине. Убрзо је постао и члан Акционог одбора Земљорадничке омладине на универзитету.¹⁸

Као омладинац са 22 године старости, јавио се 1933. године као кандидат за предсједника општине у Плаву. За један број његових суграђана било је то неозбиљно. На челу општинске власти у Плаву био је тада стари Шабан-бег, који је имао пуну подршку ондашњих власти и који је као призната национална личност примао националну пензију.¹⁹ Зуфер је тада још био бруцош. Када је на изборима добио око 400 гласова и са неколико сарадника ушао у општински одбор²⁰, ондашње власти у Плаву прихватиле су га као потенцијалну опасност за њихове планове на овом терену. А када се 1936. године поново појавио као кандидат за предсједника општине, дочекали су га на нож.²¹

У Плаву је, међутим, тада била већ доста бројна студентска и средњошколска омладина, која је највећим дијелом школова-

¹⁶ Зуфер Мусић, необјављени рукопис, у личној архиви.

¹⁷ Зуфер Мусић, *Гајрет мора побиједити*, Гајрет, лист друштва за културно и економско подизање Муслимана, бр. 2, Сарајево, 16. 01. 1929, стр. 25.

¹⁸ Исто као напомена бр. 14.

¹⁹ Шабан-бег Реџепагић, стријељан од стране јединица НОВ и ПОЈ октобра 1944. године.

²⁰ Зуфер Мусић, *Народ Плава и Гусиња раније и у 1941. години*, Ватре са Комова, Београд 1978, стр. 411.

²¹ Др Милован Васовић, *Политичке борбе у Црној Гори 1938—1945*, Београд 1976. г., докторска дисертација, стр. 77.

на у Великој медреси у Скопљу, гдје је утицај Комунистичке партије Југославије био јак.²² Мусић је наступао са јасно дефинисаним програмом — на линији братства и јединства, за демократска права грађана и за праведније односе у друштву. Добио је пуну подршку муслиманске и црногорске омладине, а посебно је истицао подршку Мита Турковића. Велика већина обесправљеног и угњетаваног становништва Плава нашла је снаге и смјелости да пружи свесрдну подршку кандидату омладине Мусићу, којег су ондашње власти прогласиле „антидржавним елементом“ и ступиле са њим и његовим сарадницима у отворен и немилосрдан обрачун. Власти су позатварале потписнике његове листе и три пута се морала радити нова листа. Али када се није успјело путем затварања потписника, Срески суд у Андријевици донио је одлуку којом је Мусићу онемогућено да се кандидује. Међутим, био је то и велики политички пораз ондашње власти у Плаву, јер владин кандидат није успио да за своју листу обезбиједи ни минимум потписника, па је због тога изабрана сасвим трећа личност, коју су подржали сарадници Мусића.²³

На изборима за Народну скупштину 1938. године Мусић се појавио на листи Удружене опозиције, као представник Савеза земљорадника. Иако је његова појава овом приликом била легализована, полицијске власти су опет терорисале оне који су Мусића подржавали, а владин кандидат на збору у Гусињу јавно је наступио са тезом — ко гласа опозицију, тј. за Мусића, тај је против краља и отаџбине и за цијепање Југославије.²⁴ Подсјетио је још уплашену масу на злочине из 1913. и 1919. године и запретио да се може догодити још горе. Па ипак, Мусић је у Плаву и Гусињу добио 1.022 гласа, што је, с обзиром на околност да су избори били јавни и да је подршка Мусићу била врло опасна, у сваком случају значајно.²⁵

У току 1939, 1940. и до марта 1941. године политичка активност Мусића претежно се одвијала преко *Нашег дома*. У шестоаприлском рату командовао је једном четом на граници према Грчкој, као резервни официр. Послије капитулације није се предавао. Предводио је групу официра и подофицира која се наоружана кретала западном Македонијом, да би се након 18 дана на Шар-планини договорно растала.²⁶

Новембра 1941. године Мусић је ступио у партизанске јединице на југу Србије, у околини Лесковца. Марта 1942. године,

²² У Великој медреси у Скопљу први марксистички кружоци формиран су 1930, а организација СКОЈ-а 1940. године. Кроз њу је прошао велики број револуционара. Тројица су проглашена за народне хероје, а 33 су погинула у НОБ-у као истакнути руководиоци. Из ове школе рат је преживјело 15 носиоца Партизанске споменице 1941.

²³ Исто као напомена бр. 20.

²⁴ Као нап. 21, стр. 79.

²⁵ Као нап. 21.

²⁶ Разговор аутора са Зуфером Мусићем јула 1967. године.

док је покушавао да се пробије према Плаву, открио га је његов политички противник из периода 1939. и 1940. године Џевад Беголи, који је тада био шеф фашистичке полиције у Пећи, и затворио га у познату и злогласну Шеремет-кулу. До септембра 1943. године Мусић је остао у затворима у Пећи, Скадру, Тирани и у логору „Герман“ у Бурелу. Својом активношћу стекао је велики углед међу затвореницима, и као ванпартијац биран је у политичка руководства затвора и логора, мада је велики број тих затвореника припадао КПЈ и СКОЈ-у још у предратном периоду. Када је у логору „Герман“ у Бурелу формиран илегални партизански батаљон, Мусић је од стране Партије постављен за замјеника командата овог батаљона.²⁷ Са овим батаљоном, на тој дужности, дошао је у септембру 1943. године у ослобођени Дебар. Када је формиран Први косовски партизански батаљон, који је одмах затим као Први батаљон ушао у Прву македонско-косовску (пролетерску) бригаду, Мусић је преузео дужност команданта тог батаљона,²⁸ што је био риједак случај, с обзиром на то да су у батаљону претежно били чланови КПЈ и СКОЈ-а и сви преживјели борци су носиоци Партизанске споменице 1941, а делегат Врховног штаба Вукмановић, пишући о њима, истиче да су сви они тада могли бити политички и војни руководиоци од чете до бригаде. Мусић је, без сумње, својом прошлошћу, а посебно својим храбрим и достојанственим држањем, стекао велики углед међу комунистима и повјерење КПЈ. Након разговора са делегатом ЦК КПЈ Вукмановићем, написао је молбу за пријем у КПЈ, истичући: „Од данас ја себе сматрам чланом КПЈ, а ви како хоћете“.²⁹ У бригади се са задовољством и симпатијама препричавало како је Зуфер сам себе примио у Партију. Било је то децембра 1943. године, када је на помолу био познати богу-милски марш.

У успоменама сабораца остао је као врло храбар и способан командант, а посебно као човјек и друг. Посебно је запажен приликом другог ослобођења Кичева, када су заробљена 24 њемачка официра, затим у борбама на Буковику, Мраморцу, Белици, у околини Тиквеша и при пробијању обруча, када се бригада враћала из Грчке. Када је Прва косовска бригада пошла у ослободилачки марш према Косову, Мусић је преузео дужност њеног команданта. Бригада се посебно истакла борбама у Јунику и Дечанској Бистрици, приликом ослобођења Метохије и Пећи.³⁰ Најтежи задатак имао је Мусић као командант фебруара и марта 1945. године, када је бригада била опкољена од око 8.000 ба-

Боко Сојевић, *Записи Косовског партизана*, Војно дело, Београд 1965, стр. 96, напомена 61, и примједба Зуфера Мусића аутору Сојевићу.

²⁸ Исто.

²⁹ Разговор аутора са Савком Ковачевић, удатом Баковић, која је била замјеник политкома Прве косовске бригаде и њен партијски руководиоца, као и разговор аутора са Зуфером Мусићем.

³⁰ Као нап. 27, стр. 261.

листичких бандита и када је након крвавих борби побуна око Дренице успјешно угушена.³¹ Од тада је био на разним дужностима у ЈНА, све до 25. децембра 1967, када је као генерал-мајор ЈНА, са службом у Војноисторијском институту, умро од рака. Био је носилац Партизанске споменице 1941 и великог броја ратних и мирнодопских одликовања.

Опредјељење Зуфера Мусића за НОБ није било случајно. Оно је резултат његове цијеле личности, као и његове блискости са комунистима у данима између два рата, када је био уредник петнаестодневног листа *Наш дом*. Такав закључак недвосмислено се намеће и из анализе садржаја листа, који је он уређивао.

Одбрану земље од фашизма Мусић је схватао као примарну обавезу. Нема ни једног броја његовог листа у којем он није писао о тој проблематици. Свјестан ратне опасности, он је у марту 1941. године писао: „У данашњој доста тешкој ситуацији, када се лансирају разноразне вијести и када се покушава и уноси пометња у многе народе, нашем патриотском народу додикује само хладнокрвност, озбиљност и спремност на све евентуалности. Наш народ, који *своје љубоморно чува, а туђе поштује* (подвукао М. М.), не смије дозволити да буде варан и заваран ни са које стране и мора бити увијек спреман да се жртвује за своју част, своју слободу и независност своје земље, ма од кога била нападнута или угрожена. Као што је било до сада и од сада цијелом свијету мора бити јасно, да су част, слобода и независност светиње нашег народа, за које се живи и умире када је потребно“.³²

Мусић се залагао за сарадњу малих држава противу великих сила, истичући да је „спас малих држава и малих народа у заједничкој и искреној сарадњи, јер њих неколико представљају велику силу, о којој свако мора водити рачуна. Ипак, свако треба највише да се ослани на своју снагу и своју спремност“.³³ А када је тзв. „Муслиманска свијест“, која је излазила у Загребу, питала на кога се односи писање *Нашег дома* да „змију треба у главу убити, а не полагајима и орденима“, Мусић је одговорио: „То се односи на све оне у нашој земљи, који би у датом моменту могли туђину да послуже и да буду такозвана туђа пета колона. Ми не водимо борбу противу неког елемента као народа, већ противу свих горе поменутих елемената, па ма ком народу припадали. То треба да је јасно свакоме, па и господи око

³¹ Зуфер Мусић, Излагање пред Комисијом за историју ПК КП Косова о борбама за ослобођење Пећи, стенографске биљешке вођене 26. маја и 6. јуна 1961. у Приштини, Архив Института за историју Косова, Мемоарска грађа, К 5/5, бр. 39.

³² Зуфер Мусић, *Хладнокрвност, озбиљност и спремност*, Наш дом, бр. 56, 19. март 1941, стр. 1.

³³ Исти, *Треба познавати државничку свијест нашега народа*, Наш дом, бр. 36, 3. мај 1940, стр. 1.

„Муслиманске свијести“. А право каже наша стара народна пословица „Кога сврби, тај се и чеше“.³⁴

Паролу о братству и јединству међу нашим народима Мусић је схватио као „братску слогу“, бескомпромисно се залажући против сваког националног или вјерског сепаратизма. И већ у четвртном броју свога листа, у чланку „Да се разумијемо“, јавно је ставио до знања читаоцима: „Нека нико не мисли да смо ми без одговарајућег правца или идеала... Ми не тежимо ни за каквим сепаратизмом, него за што већом слогом свих крајева наше земље. Нећемо да се дијелимо на муслимане јужних крајева и на муслимане Босне и Херцеговине, него *хоћемо да се дијелимо на оне који су за напредак широких слојева народа и на оне који коче народни напредак*“³⁵ (подвукао М. М.). У октобру 1938. године он је написао уводни чланак о сузбијању вјерских размирица у његовом родном Плаву, истичући да „Можда нема ни једног мјеста у нашој земљи, гдје се некада немилице и непромишљено лила братска крв као између муслимана и православних, као што су то Плав и Гусиње“, да би затим истакао да је „*постигнута братска слога између сељака муслимана и сељака православних... Нарочито је искрена сарадња између муслиманских интелектуалаца из Плава и православних из Полимља*. Баш између оних чији су дједови и очеви највише лили братску крв у међусобним борбама... Наша је жеља да једном за свагда престану вјерске размирице“.³⁶ (подвукао М. М.). А децембра 1939. године, у прилогу „Кратак одговор „Муслиманској свијести““ која је заступала тезу да су Муслимани у Црној Гори и Санџаку Хрвати, а ако то нијесу онда да су Албанци, Мусић истиче да овакво писање није жеља ни хрватског народа, и да „више личи на франковштину, која не воли нити што је право српско нити што је право хрватско“, па затим указује: „Ми никада нисмо ширили раздор између Срба, Албанаца и Турака муслимана, него смо увијек били и остајемо за искрену слогу и сарадњу на општем народном и друштвеном добру. Зато смо енергично устали противу албанских бегова на челу са г. Ферхат-бег Драгом који су у Исламској вјерској заједници јавно повели политику раздора, а таква политика иде баш на штету албанских народних слојева“.³⁷

Мусић је указивао да је међусобног проливања крви било довољно и „да је непријатељска рука била умјешала прсте и вјерски (...) позавадила“ наше људе. „И данас има и међу муслиманима и (међу) православнима људи који хоће помоћу вјерске мржње да се одрже још који дан на површини...“³⁸

³⁴ Исти, *Мало објашњење „Муслиманској свијести“*, Наш дом, бр. 55, 21. 02. 1941, стр. 4.

³⁵ *Наш дом*, бр. 4, 1. 07. 1938, стр. 1.

³⁶ Зуфер Мусић, *Примјер за углед сузбијања вјерских размирица*, Наш дом, бр. 8, 3. 10. 1938, стр. 1.

³⁷ *Наш дом*, бр. 26, 6/12 1939, стр. 4.

³⁸ Исто, бр. 33, 20. 03. 1940, стр. 1 и 4.

Истичући потребу окупљања „у борбу противу експлоататора обадвије вјере“, он је посебно указивао да „Црногорски муслимани неће да се враћају у средњи вијек, већ желе да иду напријед раме уз раме са својом браћом православнима“.³⁹ Очито је да је Мусић проблем сводио на однос религија, јер националност Муслимана није онда била објашњена и прихваћена, а проблеми и односи су се јављали, па је објашњење тражено у религиозним разликама, мада Мусић ни онда није припадао ни једној религији.

У Мусићевом матичном срезу проблем односа између муслимана и православних јавио се и јула 1941, па је интересно указати какав је онда став имало руководство народноослободилачког покрета на том терену. У писму које је упутило неким плавским муслиманским првацима стајало је: „Вјештачки створену мржњу између Срба и Муслимана распирали су непријатељи и наши и ваши и њу окупатор хоће да искористи по цијену свега... Не насиједајте када вам фашистички официри говоре да смо ми ваши непријатељи а не они, да смо ми били криви за ваш тежак положај у старој Југославији а не владајућа буржоазија, да вам ми сада доносимо пустош и паљење као што сте их имали 1912. и 1913. године, пустош и паљевине које су направили наши очеви и браћа, не њиховом вољом, већ по заповијести њихових господара и са одређеним циљем, који је донио много зла и недаћа не само вама, него и нашој браћи и очевима...“⁴⁰

Опредјелујући се за братску слогу, *Наш дом* и посебно његов уредник Мусић иритирали су неке грађанске муслиманске политичаре и представнике Исламске вјерске заједнице, па су Мусића напали као наводно заступника туђих интереса. Одговарајући на те оптужбе, Мусић је писао: „Кад кажемо да смо Срби, ми то не кажемо ради удварања Србима властодрцима или ради неке личне користи, већ ради тога што смо то и што желимо слогу између Срба муслимана и православних. Ми не узимамо пролазне режиме, већ целокупни српски народ, који је вјечан као и други народи...“

Очито је да између става Мусића и става војно-политичког руководства јулског устанка у срезу андријевичком није било разлике у суштинским питањима, јер су и он и они истицали потребу јединства народних маса, осуђујући политику владајуће буржоазије. „*Наша моћ се не састоји од власти режима, већ наша моћ лежи у свјесном народу*“ писао је Мусић. Он је даље говорио „да радни муслимански свијет нема ничег заједничког са великим трговцима муслиманима (муслиманском буржоазијом), а поготову нема ничег заједничког са трговцима народног повјерења. *Интерес радних муслиманских маса је истовјетан са инте-*

³⁹ Исто.

⁴⁰ Радован Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, стр. 79.

ресима радних маса других вјера у нашој земљи. Пут радних маса је заједнички и сви заједно треба да се боре противу свих својих заводника и експлоататора. За радне масе, и муслиманске, свака друга борба иде на њихову штету. У тој борби смо на својој властитој грбачи добро осјетили шестојануарски режим. Нарочито смо добро осјетили режим владе г. Милана Стојадиновића, чији су главни стубови били баш људи око данашње „Народне правде“⁴¹ (подвукао М.М). Мусић је очито био на позицијама класне борбе. Он се са те линије обраћао и албанским масама, истичући да им више жели добро него њихови бегови, „који су се утркивали који ће од њих боље да послужу реакцији оног страшног режима г. др Стојадиновића“.⁴²

Супротстављајући се сваком сепаратизму, па и муслиманском, Мусић се преко *Нашег дома* супротстављао и свим покушајима да се на Муслимане и Албанце гледа као на грађане другог реда. Када је један шовинистички лист из Полога писао да су „Турци и Арбанаси код нас остали онакви какви су и били“, те отворено позивао да се поведе „пропаганда код нашег (православног) живља да не посјећује радње муслимана“, тражење засебних биоскопских представа за православни живаљ (а засебних за муслимански), поступање по старој пјесми „не фаћај Турчин мори за побратим“ итд., Мусић је одговорио: „Зар овакво писање није за осуду од сваког поштеног и напредног грађанина наше земље без разлике на вјеру? *Наш дом*, који проповиједа братску слогу између муслимана и суграђана других вјера у нашој земљи, најенергичније осуђује овакво небратско, ненародно и недржавничко писање „Гласа Полога“ Ми позивамо и муслимане и православне да једном прогледају и увиде да само у заједничком искреном и истрајном раду могу очекивати свој и своје околине бољи културни и економски напредак“.⁴³

Сматрамо да је Мусићево опредјељење „Србин муслиман“ резултирало из тежње за прилагођавање условима датог времена и могућностима легалног третирања овог проблема, јер национално оформљење Муслимана, не само у Црној Гори него и у читавој земљи, онда није било ни јасно ни дефинисано. Марксистички приступ овом питању резултирао је само из досљедне политике СКЈ по националном питању. *Наш дом* и његов уредник Мусић нијесу имали могућности да овај проблем схвате и објасне, али су неоспорно заступали потребу за пуном равноправношћу и међусобним поштовањем, залажући се „да муслимани не сматрају себе робовима или грађанима другог реда, него да се

⁴¹ Зүфер Мусић, *Штампа у служби наших противника*, *Наш дом*, бр. 51, 20. 12. 1940, стр. 1.

⁴² Исти, *Одговор „Народној правди“*, *Наш дом*, бр. 48.

⁴³ *Наш дом*, бр. 12, 17. 02. 1939, стр. 2.

сматрају равноправним грађанима своје земље“.⁴⁴ Мусић је иначе био атеиста и његово истицање појма „муслиман“ није имало никаквог религиозног основа и обиљежја. Посебно је сматрао анахронизмом да се Муслимани у Југославији називају и трегирају као Турци и погурице. На једно реаговање *Нашег дома* што се плавски Муслимани тако називају, Марко Цемовић, у оно вријеме државни подсекретар у пензији, у београдском листу „Време“ објавио је приказ „Из прошлости Срба муслимана у Плаву“, у којем, поред осталог, истиче: „Хоћу овим редовима да притекнем у помоћ једном младом муслиману из Плава, студенту права, који је ватрено реагирао на увреду коју је нанео један лист њему и његовим земљацима...“⁴⁵

Однос према религији и посебно према Исламској вјерској заједници био је у *Нашем дому* перманентно присутан, и Мусић је у том погледу био сасвим јасан и отворен. Одговарајући на један чланак, у Примједби Уредништва, он је писао: „Ми не тежимо никаквом панисламском покрету. Знамо да су широке муслиманске масе као луде јуриле у смрт за онима који су их водили помоћу звучних религиозних парола; али исто тако знамо да су помоћу тих парола масе биле увијек преварене. Ми нисмо за то да наша омладина пљује на народне светиње, али нисмо ни за то да се придржава извјесних старих рђавих традиција, које коче народни напредак. Ми тежимо корак у корак са временом, јер не желимо да нас оно претрази и као до сада стави у позадину“.⁴⁶

Конзервативним муслиманским круговима, који су критиковали све што је напредно, посебно школовану муслиманску омладину, јер је она наводно „изгубљена за Ислам и муслимане“, Мусић је одговорио: „Ми имамо двије врсте интелектуалаца — једну која свакоме амина ради свог личног интереса, и другу која подноси све жртве за народни напредак и (која) свој лични интерес неће да остварује противу општег народног интереса“, предочавајући при том да „Ми нисмо за вјерску политику, али нисмо ни за то да нас као припаднике ислама неко протјерује и (да) гази наша основна грађанска права“.⁴⁷

Одговарајући онима који су из разноразних разлога упозоравали вјернике да је ислам у опасности, Мусић је писао: „Интереси широких народних слојева свих вјера, и муслиманске, у опасности су од народних паразита — зеленаша и политичких шићарџија... И наша вјера и вјерска заједница нису у опасности нити од православних, нити од католика, него баш од муслимана који њоме управљају“ Он се при томе залагао за од-

⁴⁴ Зуфер Мусић, *Да се разумијемо*, Наш дом, бр. 4, 1. 08. 1938, стр. 1.

⁴⁵ Марко Цемовић, *Из прошлости Срба Муслимана Плава и Гусиња*, Време, Београд, 13/1, 1941.

⁴⁶ *Наш дом*, Примједба Уредништва, бр. 3, 7. 06. 1938.

⁴⁷ Зуфер Мусић, *Од кога је ислам у опасности*, Наш дом, бр. 14, 18. 02. 1939, стр. 1.

вајање цркве од државе, истичући „да у Исламској вјерској заједници хоћемо вођење чисте исламске политике, а у државној заједници хоћемо вођење народне и државне, а не вјерске политике“.⁴⁸

Међутим, у исламској вјерској заједници на југу, за вријеме владавине Стојадиновића, челне позиције предате су у руке Ферхат-бег Драге, Илијаз Агушиа и сл., који су ову вјерску организацију почели да користе за неке сумњиве послове и туђе интересе („пета колона“). Мусић је преко *Нашег дома* успио да разобличи такву политику. „Ми смо још у почетку „— писао је он —“ заузели опозициони и објективно критички став противу оваквог управљања вјерском заједницом, (јер) исламска вјерска заједница на Југу не служи оној својој правој исламској ствари.“⁴⁹ да би у једном од следећих бројева листа закључио: „Треба стати на пут самовлашћу г. Ферхата Драге и његовог друштва у Исламској вјерској заједници на Југу. Тражимо постављање комесаријата у ИЗВ на Југу“, истичући при том да Ферхат-бег Драга и његово друштво игноришу не само Муслимане и Турке већ и Албанце „који се не слажу са њиховом политиком, а таквих има много“.⁵⁰

Под притиском јавног мњења, које је било инспирисано писањем *Нашег дома*, Министарство правде било је присиљено да 17. маја 1940. године образује државни комесаријат на подручју Улемамецлиса у Скопљу, „коме је ставио у дужност да прегледа досадашњи рад централних органа Исламске вјерске заједнице на реченом подручју и да распише нове изборе за Вакуфско-мемарифски сабор у Скопљу“, иако се тој одлучи категорички супротстављао и Реис-ел-улема Фехим Спахо.⁵¹ За члана комесаријата постављен је познати патриота и сарадник Мусића Мурат Шећерагић, који је у току НОБ-а био потпредседник Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака. Канцеларија Реис-ел-улеме, преко секретара Ибрахима Лутвића, покушала је да интервенише,⁵² а *Народна правда* је писала: „Пред нама се неће смети појавити ни Зуфери ни они што су као Зуфери, јер и они ће унапријед знати да је немогућ рад за планирање хрђаве политике међу муслиманима“.⁵³ Полемишући у вези с аутономијом, Мусић је писао: „Ми смо за аутономију, али, имајући у првом реду народне и државне интересе,

⁴⁸ Исти, *Бајрамска честитки*, Наш дом, бр. 25, 12. 11. 1939, стр. 1.

⁴⁹ Исти, *Исламска вјерска заједница на Југу мора служити само исламској политици*, Наш дом, бр. 33, 20. 03. 1940, стр. 1.

⁵⁰ Исти, *Тражимо постављење комесаријата у ИЗВ на Југу*, Наш дом, бр. 35, 17. 04. 1940, стр. 1.

⁵¹ Наш дом, *Постављање комесаријата у ИЗВ*, бр. 38, 1940, стр. 1 и 2. Зуфер Мусић, *Писање Нашег дома*, Наш дом, бр. 40, 20. 06. 1940, стр. 4.

Исти, *Истина о скопском комесаријату*, Наш дом, бр. 49, 24. 11. 1940. стр. 1.

отворени смо противници сваке њене злоупотребе. Вјерску аутономију треба поштовати и чувати је љубоморно, а не сматрати је државом у држави и спроводити кроз њу самовласно неисламску политику“.⁵⁴

У августу 1940. године *Наш дом* је дошао у сукоб и са ондашњим Реис-ел-улемом Спахом, који је напустио „Гајрет“, јер, „су нам га отели силом“⁵⁵ и формирао „Народну узданицу“, што је био одраз међунационалних противрјечности између српске и хрватске буржазије, које су тежиле да манипулишу муслиманским народним масама за своје интересе. Супротно томе, Мусић је писао: „Ми хоћемо да широки слојеви Муслимана у искреној и чврстој сарадњи са осталим праћанима раде за свој и своје земље напредак...“⁵⁶

Осећајући да се *Наш дом* бори са финансијским тешкоћама, Ферхат-бег Драга је преко свог сарадника Цевад-бег Беголиа (Махмутбеговића) покушао да уцијени Мусића и да га приволи да пише за њихов рачун, пружајући му посебне финансијске погодности. Мусић је то категорички одбио. „То би значило“ — писао је — „ставити лист у службу њихових личних интереса, па да га они помогну. Ми такву помоћ категорички одбијамо, јер не издајемо лист ради издавања и материјалног богаћења... Примамо помоћ без уцјењивања (односи се на помоћ Вакуфске дирекције у Скопљу, коју су били узурпирали Драга и др.)... Правац нашег листа не могу да одређују чаршијски шићарџије, него његов правац одређују потребе широких народних слојева. Ми не признајемо преимућство људима по неком племићком рођењу (бег, ага итд.), нити по богатству, него по раду за добро народа и земље“.⁵⁷ Посљедица овога става било је Мусићево отпуштање из службе (библиотекар Вакуфске библиотеке у Скопљу).⁵⁸

Посљедњи покушај учинио је лично Ферхат-бег Драга, који је Мусићу отворено запретио. Мислили су да ће га на тај начин финансијски потпуно уништити. Прискочио му је дио омладине у помоћ и без накнаде обављао одређене послове.⁵⁹ У чланку „Метак који је промашио циљ“, Мусић је писао: „Моје отпуштање је испаљени метак из пушке бегова, који је промашио циљ. Можеш шта хоћеш, али не можеш докле хоћеш“.⁶⁰

Наш дом је писао и о аграрном проблему. Мусић на ту тему истиче: „Оправдано је да земља велепосједника потпадне под

⁵⁴ Исто.

Двије потпуно супротне изјаве о Гајрету, *Наш дом*, бр. 43, 2. 08. 1940, стр. 2.

Зуфер Мусић, *Чији је наш лист*, *Наш дом*, бр. 6, 12. 08. 1938, стр. 1.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Зуфер Мусић, *Метак који је промашио циљ*, *Наш дом*, бр. 24, 1. 01. 1939, стр. 1 и 2.

⁵⁹ Разговор аутора с Кемалом Сејфулом јула 1970 у Лусаки, Замбија.

⁶⁰ Исто као напомена бр. 58.

удар аграра, али та земља није дијељена праведно... Аграр се није рјешавао на принципима аграрне политике, него су при његовом рјешавању већином играли улогу партијско-политички, вјерски и томе слични моменти... *Ми не жалимо муслиманске бегове, али када се они руше противни смо да се стварају ма какви други, јер смо за потпуно правилно рјешење аграра*".⁶¹ (Истицање опасности од стварања нових „бегова“ није било без разлога. Примјера ради, наводимо да је Николи Пашићу својевремено додијељено 3.000 хектара обрадивог земљишта покрај султан-Муратовог турбета).⁶² Мусић је даље истицао да је „под удар аграра у многим мјестима потпадала земља муслимана земљорадника који од ње живе... Када се одузме земља једном земљораднику и даје другоме, на тај начин се не рјешава, нити може ријешити аграрно питање, јер опет један земљорадник остаје без земље...“⁶³ Карактеристична су у том погледу два примјера на које је указао ондашњи судија Врховног суда Борбо Крстић: „Има случајева да се качак вратио а Црногорац не иде из куће; живи, или са качаком заједно у истој кући или качак плаћа кирију у туђој. Ако живе заједно дјеца су им помијешана па се не зна и не може се разликовати црногорско од арнаутског дјетета. Кад сам једног Црногорца упитао зар се не бојиш живота, дао ми је одговор: „Како ћу се бојати кад је добра земља“. А кад се један колониста самовољно селио и узурпирао туђе земљиште и када је дошла комисија и упитала га чија је то земља, одговорио је: „До Косова је земља била моја, послѣје Косова арнаутска, 1913. постала је опет моја, 1915. арнаутска, 1919. поново сам је заузео, а кад опет Арнаути њоме загосподаре ја нећу чекати силе него ћу је драговољно напустити““.⁶⁴

И неке социјалне теме налазиле су мјеста у *Нашем дому*, као што су: „Капитал у служби широких народних слојева, најбоља је гаранција националне сигурности“, или „Рад, темељ живота и напретка“ Са становишта марксистичке филозофије ауторима ових написа може се приговорити, али је карактеристично да је и оваквих тема било у листу и да је лист тежио да и за њих заинтересује читаоце, мада је ризиковао да дође у сукоб са Законом о штампи. У листу су објављивани и чланци о положају и експлоатацији радника, о антирадничком дјеловању „Југораса“ и Радничке коморе у Скопљу, о судбинама обичних људи, о утаји прихода, подизању цијена и о разним шпекулацијама. Писано је о прогањању прогресивних студената (комуниста) од стране ондашњих властодржаца (прогањање Зенуна

⁶¹ Зуфер Мусић, *Аграрно питање и његово рјешавање на Југу*, Наш дом, бр. 12, 17. 02. 1939. стр. 1.

⁶² Борбо Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928, стр. 5.

⁶³ Исто као напомена бр. 61.

⁶⁴ Исто као напомена бр. 62, стр. 14 и 17.

Хасковића — комунисте, од стране Аћифа Хаџиахметовића, петоколонаша. Хасковић је погинуо као организатор устанка у Новом Пазару, а Хаџиахметовић је у току рата био главни ослонац окупатора у Новом Пазару).⁶⁵

Комунистичка партија у Скопљу позитивно је оценила активност Мусића, па је са њим и сарађивала. У *Хронологији Скопља* пише да је маја 1940. године покренут један лист, који је био под утицајем КПЈ, а да је за ту акцију био „главни иницијатор познати револуционар Зуфер Мусић“.⁶⁶ (подвукао М. М.).

Писали су у *Нашем дому* и неки познати комунисти и у њему објављивали своје пјесме социјалног садржаја. Бећо Башић, који је био члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Македонију, иначе родом из Плава, писао је о Бајрам-печалбарима⁶⁷ и о биједи радних људи у замрзлој ноћи,⁶⁸ а Јунуз Мећедовић је пјевао о кинеској револуцији.⁶⁹

Посебно су се Мусић и *Наш дом* нашли на истој линији са комунистима у Скопљу када је покренута акција за одбрану Чехословачке од фашизма. Мусић је тада дао опширнији приказ „О рату и култури“ др Бенеша,⁷⁰ а о Масарику и Чепеку објавио је предавање М. Машуре.⁷¹ Посебно је приказао комеморацију Карлу Чапеку, коју су организовали комунисти у Скопљу, истичући Чапека „као човјека и борца за мир, демократију и слободу, како свога народа тако и читавог човјечанства“.⁷² Писао је и о учешћу познатих комуниста са Скопског факултета на овој комеморацији: Радовану Лалићу, Бошкву Шиљеговићу и Бећу Башићу.⁷³ О овој комеморацији у *Хронологији Скопља* пише да је била дио активности радничког покрета у Скопљу, под руководством комуниста.⁷⁴ Писао је овај лист и о оснивању омладинске секције Југословенско-чехословачке лиге, којом приликом је управо Мусић, у име омладине града Скопља, говорио пред чешким конзулатом у Скопљу.⁷⁵

⁶⁵ *Жалостан али истинит догађај у Новом Пазару*, Наш дом, бр. 26, 6. 12. 1939, стр. 2.

⁶⁶ Мирге Инадески, *Хронологија на Скопје, Работничкото и народното ослободителното движење 1939—1945*, Архив на Скопље, Скопље 1974, почетак на мај 1940, стр. 26.

⁶⁷ Бећо Башић, *Бајрам печалбари*, Наш дом, бр. 11, 30. 01. 1939, стр. 2.

⁶⁸ Наш дом, бр. 14, 18. 03. 1939, стр. 3.

⁶⁹ Јунуз Мећедовић, *Из радио-дневника*, Наш дом, бр. 18, 15. 05. 1939, стр. 3.

⁷⁰ *Наш дом*, бр. 4 1. 07. 1938. стр. 2.

⁷¹ Исто, бр. 12, 17. 02. 1939. стр. 2.

⁷² Исто, стр. 3.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто као напомена бр. 66 (Тек на фебруари, стр. 10).

⁷⁵ *Наш дом*, Основана је омладинска секција Југ. Чех. лиге у Скопљу, бр. 3, 7. 06. 1938, стр. 2.

Наш дом је повремено писао о развоју Совјетског Савеза, залагао се за успостављање дипломатских односа између наше земље и СССР-а, за самосталност балканских народа („Балкан балканским народима“), а пратио је и догађаје на Скопском филозофском факултету и сл.⁷⁶

Са посебним одушевљењем Мусић је поздравио пад владе Милана Стојадиновића.⁷⁷ Особито се залагао за демократска права и слободу грађана, не разликујући при томе свој приступ од ставова КПЈ. Још децембра 1939. године писао је да се код нас „још управља по законима шестојануарског режима... Ми хоћемо слободу која неће зависити од појединаца, него коју ће нам закон загарантовати... Зато ми, као право народно гласило, желимо да се *што прије донесу демократски политички закони, јер без тога нема демократизације земље и слободе у њој*“⁷⁸ (Подвукао М. М.).

Ставови који су путем *Нашег дома* саопштавани јавности били су јасни и конкретни. Они су, неспорно, међу муслиманским становништвом његовали патриотизам и припремали га за одбрану земље од фашистичких завојевача. На том послу Мусић се, преко *Нашег дома*, сукобио са петоколонашким и сепаратистичким елементима, који су, захваљујући профашистичким елементима у земљи, успјели да привремено заузму главне позиције у Исламској вјерској заједници на југу земље. Сукобио се са покушајима тзв. „националног“ организовања беговско-фашистичких елемената, који су националну обесправљеност и тежак економски положај Албанаца у ондашњој Југославији тежили да максимално искористе за рачун туђих интереса (првенствено фашистичке Италије, која је тада окупирала Албанију) и за јачање својих феудално-кастинских позиција, у условима изразите културне и образовне заосталости. *Спрега Милана Стојадиновића и Ферхат-бег Драге у припреми фашизације земље није довољно истражена и објашњења*, мада је присутна и карактеристична, јер су позиције које је Ферхат-бег Драга добио од Стојадиновића и његово самовлашће у пучу који је извршио у Исламској вјерској заједници на југу земље у потпуној супротности са ондашњим положајем Албанаца у земљи. Колико је у томе присутна тежња буржоаских елемената да се договарају на рачун радничке класе и радних маса у цјелини и подјели домена утицаја, а колико је и да ли је такав однос резултирао из ширег програма за фашизацију земље — то за сада није истражено.

Његовање братства и јединства муслиманског, албанског и турског становништва са осталим народима и народностима,

⁷⁶ *Наш дом*, Прослава дана мира на Скопском филозофском факултету, бр. 25, 12. 11. 1939, стр. 1.

⁷⁷ *Наш дом*, Нова влада, бр. 12, 17. 02. 1939, стр. 1.

⁷⁸ Исто.

за које се преко *Нашег дома* залагао Зуфер Мусић, имало је у оно вријеме посебан значај и вриједност, јер је развијано у условима када су режимске власти учиниле такве злочине, који су уносили стални немир и несигурност међу људе различитих националности и религија.

Међутим, иако је *Наш дом* садржајно био јасан и конкретан, он није налазио праве и адекватне изразе појединих појава и појмова. Али то не доводи у сумњу стварну намјеру и мисао, јер, на пример, када пише о држави, он одмах објашњава да не мисли на државу као оруђе експлоатације, већ на народне масе и њихову заједницу, јер „... државу не сачињавају овај или онај режим, него народ, и држава није овог или оног режима, него свију нас који у њој живимо и радимо за њен напредак“.⁷⁹ Он је при томе још онда уочио да наш народ „своје љубоморно чува а туђе поштује“⁸⁰ (подвукао М. М.), што је посебно дошло до изражаја и афирмисано у Титовој пароли „Туђе нећемо а своје не дамо“

Наш дом је био досљедан у указивању мјеста и улоге религије и државе, посебно се борећи противу злоупотребе религије и њеног мијешања у општедруштвене проблеме. Његова схватања о мјесту и улози религије актуелна су и прихватљива и у садашњим условима развоја.

Апстрахујући одређена лутања и непрецизности, која су се у одређеним случајевима јављала, *Наш дом* је у дијелу који је непосредно обрађивао његов главни и одговорни уредник Мусић имао прогресивну оријентацију и позитивно је утицао на развијање политичке мисли међу Муслиманима у јужним крајевима земље. Самим тим, рељефно је одликавао и политички профил Зуфера Мусића, истинског демократе и родољуба и истакнутог борца и руководиоца наше револуције.

Мустафа Мелић

Зуфер Мусић, *Чији је наш лист*, Наш дом, бр. 6, 12. 08. 1938, стр. 1.

⁸⁰ Исти, *Хладнокрвност, озбиљност и спремност*, Наш дом, бр. 56, 19. март 1941, стр. 1.